

פרק שנים עשר: פרסום היתרי העבודה והתגובות אליהם

במוצאי שבת ו' באדר תרמ"ח, שלח סוכן המליץ בביאליסטוק, יהושע השל קלמנטינובסקי, הודעה חגיגית לעורך העיתון:

הנני לבשרהו כי פסק הדין על אדות שנת השמיטה באה"ק יצא להיתרא מלפני הגאונים הגדולים ר' יצחק אלחנן מקאוונא, ור' שמואל מאהליווער מביאליסטאק, ור' יהושע מקוטנא, ור' זנוויל מוארשוי שליט"א. שלשת הרבנים האחרונים היו במותב תלתא לקול קריאת הגרש"מ [הגאון ר' שמואל מוהליבר], והגאון רי"א [ר' יצחק אלחנן] שלח את פסק דינו גם הוא להגרש"מ בסוף שבוע זה. את הפסק דין הזה יודיעו תכף לקולוניסטים באה"ק [בארץ הקודש] וישלחו להודיעו גם בפאריז.

שלושה ימים אחר כך, עם הגיע הידיעה למערכת המליץ, הם פורסמו בהבלטה בעיתון, כשהעורך מציין בסיפוק: "אחרי הדברים והאמת האלה חושבים אנחנו את המו"מ [המשא-ומתן] בדבר השמיטה לדבר מיותר ולא נוסף עוד להדפיס את התשובות הבאות אלינו בענין זה".¹⁴⁴ כאמור, רק בד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888) הגיעה לבן-יהודה הידיעה על מתן ההיתר בחו"ל והוא מיהר לפרסם את דברי קלמנטינובסקי מ"גליון המליץ שבא לנו היום".¹⁴⁵ בן-יהודה הוסיף שבשבוע זה גם יצא פסק מתיר של הרב אלישר עם הסכמת הראשון לציון הרב פאניז'ל.¹⁴⁶ ומתברר שהפסק כבר נשלח באותה העת גם לפקידות הברון.¹⁴⁷ בגליון הבא פרסם בן-יהודה מאמר חתימה חגיגי בנושא השמיטה. הוא שיבח בו את הרבנים "הגדולים באמת" שהבינו את האחריות המוטלת עליהם לטובת העם והתורה, תוך ביקורת על הרבנים המתנגדים להיתר. בסוף דבריו פירט בן-יהודה רשימה של תשעה-עשר רבנים שתמכו לדבריו כמתן היתר עבודה לחקלאים, רובם אלו שהוזכרו בגליונות הצבי והמליץ, "ונוכל לצרף אליהם גם את הרה"ג ר' נ"ה [נפתלי הרץ] מיפו

144. המליץ, ט' באדר תרמ"ח (21.2.1888), עמ' 339-340. יום אחר כך פורסמה הידיעה על מתן ההיתר גם בעיתון היום, וצוטטה בהמגיד ב"ח באדר תרמ"ח (1.3.1888), עמ' 71.
145. יש לציין שגם בעיתון מחזיקי הדת שיצא בלבוב פורסמה הידיעה על כך ש"יצאו עתה פסקים גדולים ורחבי"ם] מהרבנים הגאונים מרוססיא", הרבנים מוהליבר, ספקטור, טרונק וקלפפיש, ב"כח התירא שפטורים ממצות שמיטה בזה"ד", רק בגליון שיצא בד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888), עמ' 7.
146. הוספה להצבי, ד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888).
147. ראו דיווחו של דוד יודילוביץ, מיפו, במכתב לבן-יהודה ממוצאי שבת, אור לו' בניסן תרמ"ח (17.3.1888): "האדון אסוביצקי קבל היום בשבת קודש מכתב מרבני הספרדים ארוך מאד בפלפולא אריכתא למסקנת היתר השמיטה כדת וכדין ועליו חתום הרב אלישר - "ישא" ברכה. והרב הראשל"צ "פאניגיל". ברך שהחינו והגיענו לזמן הזה!" (אצ"מ A192\233\1, עמ' 211).

שגלה דעתו פעמים רבות להתר".¹⁴⁸ בנוסף צירף בן-יהודה תוספת לגליון ובה הביא במלואם את פסק הרב אלישר ואת הסכמת הרב פאניז'ל.

הפרסום בהמליץ יצר רושם מוטעה, שמדובר בהיתר גורף, ללא תנאי,¹⁴⁹ ובן-יהודה ציין גם כן בסיפוק בעיתונו: "ובזה נחתם הפלפול בגוף הצבי בדבר השמיטה".¹⁵⁰ ערב הפסח, עוד השתבח דוד יודילוביץ, עוזרו של בן-יהודה באותה העת בעריכת הצבי, במכתב למיכאל ארלנגר, בתרומתו הרבה של הצבי בהשגת ההיתר:

הצבי ככלל, מביא לנו תועלת רב, הנה השמיטה צער גדול ונורא בעניני הישוב [...] כאבן מעמסה היתה על לב המנוח היקר האדון נעטטער ז"ל, וכאבן

148. הצבי, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888), עמ' סב-סג.

149. ראו למשל פליאתו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מבריסק, במכתב לאישיות בירושלים: "הדפיס המליץ פסק קצר בשם ארבעה גאונים מחו"ל להתיר חרישה וזריעה בשביעית ואנכי משער בדעתי כי יש בזה איזה זיוף כי הוא דבר הבלתי אפשרי להתיר דבר הבא ברמב"ם וטור ושו"ע לאיסור בלא שום חולק ומי הוא אשר יבא לדון אחר פסקו של השו"ע ובודאי הם כתבו להתיר על איזו אופן במכירת השדות לנכרי ולא יעבוד בה רק הנכרי לא הישראל [...]". (שו"ת בית הלוי, ד, ליקוטים, סי' ה, עמ' לד). מאוחר יותר, לאחר שהבהירו הרבנים את עמדתם ציין הרב סולובייצ'יק: "ומה שמובא בהמליץ דשמע מאיש אמונים דארבעה גאונים מגדולי דורינו יחיו נתקבצו ויצא הדבר להתיר עבודת השדה בשביעית וסתם הדברים כדי שיהי' [ה] מוכן שהתירו הכל המבשר הזה שמע וטעה כי הם לא התירו רק אדרבה אסרו כאשר כבר נודע עתה מפי הגאון הגדול אב"ד דקאוונא שליט"א אשר לא התיר רק כתב שימכרו השדות לנכרי וגם החרישה והזריעה והקצירה שהם אסורים מדאורייתא יהי' [ה] ע"י נכרי דוקא ורק מלאכות שהם מדרבנן התיר ע"י ישראל אחר המכירה" (שם, ג, סי' א, ה, עמ' טז).

150. הוספה להצבי ד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888). בן-יהודה אמנם פרסם באותו גליון, דברי ביקורת של הרב הירשנזון על הפסק של הרבנים הספרדים בהם טען שבאופן המכירה שהציע הרב אלישר יש בעיה של לא תחנם (הצבי, שם, עמ' נח), אך מעבר לכך לא פרסם דיונים הלכתיים בנושא. הרב הירשנזון עצמו כתב הסתייגות נוספת וציין שבנוסף למה שכבר ציין "במאמרי צד נ"ח שזה התקון הוא להנצל מאיסורא זוטא על ידי עשיית איסורא רבא", כי לדעתו במכירה לצמיתות חל איסור 'לא תחנם' וגם 'והארץ לא תמכר לצמיתות', הרי שבאופן שהציע הרב אלישר, הגוי מבין שזו הערמה בעלמא ושאינן בכוחו לעשות בקרקעות כרצונו ולמוכרם אם ירצה "הרי לא סמכא דעתיה כלל ואינן זה קנין כלל להפקיע מאיסור שביעית", אלא אם כן המכירה תיעשה בערכאות. ככל הנראה, ערך הרב הירשנזון את הדברים להדפסתם בהצבי, אולם הם לא נדפסו שם, אלא רק בסוף החוברת 'דבר השמיטה' שהוציא בנו (הירשנזון, דבר השמיטה, עמ' קו-קט). בן-יהודה בוודאי לא חפץ בפרסום הדברים שהיה בהם משום ערעור על פסק הרב אלישר, ויתכן שנימק בפני הרב הירשנזון את החלטתו להימנע מפרסומם, מהודעתו שלא יעסוק יותר ב"פלפול בגוף הצבי בדבר השמיטה" (והשוו לנימוק שנקט להחלטתו שלא לפרסם אף את קונטרסו המתיר של הרב ריינס: "וצר לנו מאד כי לא נוכל לתתו בגליונו, אחרי שכבר נחתם הפלפול בהצבי בענין השמיטה" (הוספה לעיתון הצבי, י"ג בתמוז תרמ"ח (22.6.1888)).

נגף על דרך אהבתו לא"י.¹⁵¹ והנה הקדיש הצבי את כחו וגבורתו לזה והצליח. יעיין נא כבודו בדברי הרב החכם הספרדי אלישר הי"ו, <באמרו> שהיה מוכרח [...] לחוות דעתו בעניני אחרים וצדדו לְהִתְיָרָא (בתחלת מאמרו).¹⁵² מובן הדבר שבעמל רב הצליח בן-יהודה להוציא את ההיתר הזה מיד הרב אלישר, אבל בכל זה נראה, כי המאמרים הראשונים שהיו בהצבי להתיר השמיטה פעלו פעולה גדולה <וחזקה>. המליץ העתיק פעם אחד, מהצבי את המאמר "בדבר השמיטה" פלו. ויעשוהו לפולייטון בגליונו.¹⁵³ וזה שפעל על רבני רוסיה הרבה <מאד>.¹⁵⁴ שמענו <תמול> שבא מכתב להרב ר' שמואל סלנט מהרה"ג יצחק אלחנן מקובנה <הי"ו> ובו כתוב ההיתר כמשפט. וכאשר נשאל ר' שמואל <מאחדים> מאוהביו מה הוא חושב על ההיתר הזה, אמר בפירוש שאחרי ההיתר דר' יצחק אלחנן אין להרהר ובודאי מותר.¹⁵⁵

במקביל, עם היוודע דבר ההיתר בעיתונות, ביקש עורך המליץ, יהודה ליב גורדון (יל"ג), שרבני חובבי ציון ישלחו לו את נוסחם המלא של ההיתרים לשם פרסומם בעיתון. הרבנים התחמקו מכך. הרב מרדכי אלישרג כתב לו שלפי עצת רש"י פין נדחה הפרסום

151. נטר, במכתבו המפורסם בשנת תרמ"ב (1882) ציין בין היתר את השמיטה כמכשול להתיישבות בארץ (ראו לעיל שער שלישי, הע' 218). נטר וארלנגר היו שניהם ממיסדי ומראשי כ"ח בפריז והיו מן הפעילים בנושא ההתיישבות בארץ (ראו אהרנסון, הבארוך, עמ' 153-154). באופן פרדוקסלי, היה זה דווקא בן-יהודה שדחה בזמנו טענה זו וציין כמה חדשים קודם לכן, בנוגע לטענה דומה שהעלה *The Jewish world*, ששמירת דיני השמיטה דווקא תועיל לכלכלת האיכרים, כיון שמנוחת האדמה בשנה השביעית תטיב את היבולים בשאר השנים, והאיכרים גם יהיו פנויים בשנה זו להשתלם מבחינה רוחנית, דבר שימריץ אותם לעבודתם בשאר השנים. ראו לעיל שער שלישי, הע' 217.

152. ראו לעיל הע' 137.

153. הכוונה לפרסום בהמליץ, י"ח בשבט תרמ"ח (31.1188), עמ' 146-143, תחת הכותרת 'פולייטון', של חלקו הראשון של קונטרס 'דבר השמיטה', שפרסם הרב הירשנזון בהצבי, ט"ו בטבת תרמ"ח (30.12.1887), עמ' יט-כ.

154. והשוו לשיר שכתב חותנו של בן-יהודה, שלמה נפתלי הרץ יונאס ממוסקבה, ובו הליל את הרב הירשנזון: "עד שקמת כגואל ומושיע [...] ותבוא בצבי ותעיר ותריע [...] תקרא בישראל מושיע וגואל. כי דברך נשמעו באזני הרבנים ומשפטך יצא מכח אל הפעל" (הצבי, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888), עמ' סג). כאמור הצבי מומן על ידי הברון (ראו לעיל שער רביעי, הע' 185) וחשוב היה ממילא לעורכי העיתון להציג בפני ארלנגר את הישגיו. במכתב התייחס יודילוביץ לסוגיות נוספות בהן תרם לדבריו הצבי תרומה משמעותית, וכאמור חלק לא קטן מן המכתב התמקד בסוגיית השמיטה.

155. אצ"מ A192\233\1, עמ' 218. מסתבר שמדובר היה בשמועה לא מבוססת, אם כי יתכן שהדבר מלמד על מכתב שאכן הגיע מהרב ספקטור לרב סלנט באותה העת. ראו להלן הע' 190, שהמכתב הידוע הבא של הרב ספקטור לרב סלנט בנושא השמיטה, הוא מכ"ה באייר תרמ"ח, ולא מסתבר שהוא מהווה תשובה למכתב ששלח אליו הרב סלנט כבר בחודש טבת.

עד שתבוא הסכמת הרב ספקטור בכתב, והרב מוהליבר "כתב בקצרה כי סוכנו קפץ והודיע קודם הזמן, ובאמת לא נגמר הדין".¹⁵⁶ יל"ג חשד שהדבר מלמד שהרבנים חזרו בהם למעשה מן ההיתר שנתנו. ראייה לכך מצא יל"ג במכתב שכתב לו בן-יהודה בכ"ד באדר תרמ"ח (7.3.1888), ובו תקף בן-יהודה בחריפות את הרב סלנט, וטען שבשל שנאתו למושבות לחץ הרב סלנט על הרב ספקטור למשוך את ידו ממתן ההיתר.¹⁵⁷ יל"ג לא היה מודע לכך שבן-יהודה התייחס לנעשה בחודש שבט והבין בטעות שהרב ספקטור חזר בו למעשה מן ההיתר שנתפרסם בט' באדר בהמליץ, וחיבר בין הביקורת שהעלה בן-יהודה לעמעום שנשמע מכיוון רבני חובבי ציון. בי"ד בניסן תרמ"ח (26.3.1888) עדכן יל"ג את מל"ל בתשובות שקיבל מהרבנים אלישברג ומוהליבר ובכך שממכתבו של בן-יהודה, אותו ציטט בהרחבה, בעילום שם, התברר לו שהרב ספקטור "אוחז את החבל בשני ראשיו ושם מחנק לנפש הקולוניסטים". הוא פנה למל"ל בשאלה האם עדיף שמזכירות חובבי ציון באודסה תפעל בעניין בשקט או שהוא יעורר על כך רעש בהמליץ.¹⁵⁸ מל"ל כתב לו שעיסוק פומבי בעניין עלול לגרום יותר נזק מתועלת. גם לא ברור כלל שהרבנים חזרו בהם מהיתרם ובמקביל ינסו חובבי ציון לפעול להשגת היתרים רבניים ברורים, אם מצד החותמים או מרבנים אחרים.¹⁵⁹ מל"ל ציין שכבר הבטיחו לו הרב יצחק יעקב ריינס מלידא והרב אבלסון מאודסה¹⁶⁰ למצוא היתר, ויל"ג ציין במכתב נוסף כי נשלחו אליו היתרים מרבנים שונים, כמו גם הסכמות רבני ירושלים והקול-קורא ששלח אליו הרב אברהם דב הכהן.¹⁶¹ בפועל חיכו מל"ל ויל"ג להבהרות מרש"י פין. פין עצמו היה אמנם מאוכזב מן הנוסח המחמיר שהסתמן,¹⁶² אך נמנע מלשתף בעניין את מל"ל ויל"ג. במכתביו אליהם

156. ראו מכתב יל"ג למל"ל, מיום י"ד בניסן תרמ"ח (26.3.1888) (גורדון, אגרות יל"ג, אגרת ח, עמ' 229-228; לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 115-116).

157. ראו לעיל הע' 133.

158. לעיל הע' 156.

159. מכתבי מל"ל ליל"ג, מ"ז-י"ח בניסן תרמ"ח (לילינבלום, אגרות מל"ל, אגרות סא-סב, עמ' 205-207; הנ"ל, דרך לעבור גולים, עמ' 116-117).

160. הרב אברהם יואל אבלסון, שימש כרב ומורה הוראה באודסה והיה מחובבי ציון. ראו לילינבלום, אגרות מל"ל, אגרת סב, בהע' 828.

161. מכתב של יל"ג למל"ל, מכ"ה בניסן תרמ"ח (גורדון, אגרות יל"ג, אגרת ט, עמ' 229-230; לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 117-118).

162. כך תיאר מזכירו י"ל אפל את תחושתו של רש"י פין כשקיבל את נוסחי ההיתרים: "והרשי"פ, כאשר פרש את הגליון והעיף עין בו, כמעט שחשכו עיניו, כי במקום שיתר הרבנים התירו ע"י מכירה לנכרי, דרש הגרא"ס, עבודה ע"י נכרי" (אפל, בתוך ראשית, עמ' 290).

ניסה להרגיע שהמידע ששלח בן-יהודה מוטעה וכי הרב ספקטור לא חזר בו כלל מהתירו, אם כי נמנע מלפרט שההיתרים מגבילים עבודת יהודים.¹⁶³

במהלך חג הפסח התקיימו בירושלים עצרות תפילה, בשל הבצורת הקשה והמחסור החמור במים, שהגיע במהלך הפסח לשיאו. בין היתר תלו כמה מן הרבנים והדרשנים את עצירת הגשמים הקשה, בהיתר שניתן, ובפרט בפועלים להשגתו, בן-יהודה והרבנים המתירים.¹⁶⁴ בשבת חול המועד פסח, י"ט בניסן תרמ"ח (31.3.1888) התקיימה אסיפה נוספת וגם בה דובר בחריפות כנגד ההיתרים ונשמעה קריאה לצאת במחאה פומבית כנגד ההיתר.¹⁶⁵

בשלב זה הגיע לארץ נוסחו המלא של היתר הרבנים שהיו ב'מותב תלתא'. התנאים הכתובים בו, שאסרו במידה רבה עבודת יהודים בשמיטה, חיזקו אצל המנהיגות האשכנזית בירושלים את העמדה שההיתר הינו ללא תועלת. גם תליית הטיפול בהיתר ברבני ירושלים חיזקה עוד את עמדתם לאיסור.¹⁶⁶

במקביל התחוויר לבן-יהודה כי בניגוד למה שחשב, מגביל ההיתר עבודת יהודים בשמיטה, והוא מיהר לנסוע ליפו להוועד עם פקידי המושבות. בכ"ב בניסן תרמ"ח (3.4.1888) כתב דוד יודילוביץ ליל"ג כי בן-יהודה נסע יומיים קודם ליפו וביקש ממנו לכתוב לו, ליל"ג, שיועיל להדפיס בהמליץ "את הנוסחאות שהיו בהצבי גליון י"א,¹⁶⁷ כי כפי הפס"ד [הפסק דין] ששלחו הרבנים האלה שהיו במותב תלתא, לא הותרה העבודה

163. ראו מכתבו של פין ליל"ג (סה"ל, אוסף יל"ג, 761 01 182 * 4, ARC, מכתב 14), וציטוט ממכתבו למל"ל במכתבו של מל"ל ליל"ג מב' באייר תרמ"ח (לילינבלום, אגרות מל"ל, אגרת סג). פין ציין במכתבו שם כי העתק הפסקים נשלח אליו מביאליסטוק, וכי הוא מחכה לתשובת הרב מוהליבר אם לפרסם את תוכנם כי "הדבר צריך ישוב גדול". וראו עוד: אפל, שם.

164. ר' עקיבא יוסף שלזינגר תיאר את עצירת הגשמים באותה שנה: "עד כי על הפסח היה צריך לשלם בעד כלי א' [חד] מים קרוב לד' זהובים, והפך יום טוב לאבל של צער, אמרו הושענות וסליחות ותקיעות, ובא חלום לזקן אחד כי נגזרו גשמים לרוב, ועל ידי אשר שלחו לבטל יד שביעית נתבטלו הגשמים" (שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, סי' קסג, עמ' שכב). וראו הדיווח של 'אבן שהם' (הוא יעקב גולדמן, ראו פרס, מאה שנה, עמ' 79), מכ"ב בניסן תרמ"ח, בהמליץ, י"ב באייר תרמ"ח (23.4.1888), עמ' 827; הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' סז; הצפירה, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3; הדיווח על כך במכתבו של ארלנגר להירש, מיום כ"ב בסיון תרמ"ח (1.6.1888) (כתבים, 1202). ראו עוד בנספח 2.

165. ראו דיווחו של יעקב גולדמן, בהמליץ, שם.

166. ראו נספח 2.

167. בגליון המדובר (הצבי, ה' באדר תרמ"ח (17.2.1888), עמ' מג-מד) פירט הרב הירשנזון את הדרך שנקט להקנאת האדמות לגוי, וציין את נוסחי ההקנאה הנדרשים. למעשה, כמובן, לא הייתה חשיבות רבה בעיני בן-יהודה לנוסחאות ההקנאה עצמן, אלא כמובן למסקנתו ההלכתית של הרב הירשנזון, שנקט שלאחר ההקנאה, תותר גם עבודת יהודים בשדות.

להקולוניסטים, שיעבדו בעצמם בשביעית, וזה כל העיקר, ובל"ז [ובלי זה] כל העמל והתלאה שעמל הצבי והמליץ והרבנים עלה בתוהו, וכמו שלא עשו כלום [...] ויועילה נא לכתוב כן לאיזה רבנים מאוהביו [...] שישתדלו להתיר העבודה להאכרים כי זה עיקר כל הצורך".¹⁶⁸ בכ"ג בניסן תרמ"ח (4.4.1888) כתב בן-יהודה בעצמו ליל"ג מכתב מיפו. הוא ציין כי הגיע ליפו כדי "להתראות עם פקידי המושבות, להתייעץ אתם בדבר השמיטה", וכי "בדבר השמיטה עוד עלינו לעבוד הרבה". הוא חזר ותקף בחריפות את הרב סלנט ושוב האשים אותו ואת הוועד הכללי בניסיון להרוס את ההתיישבות.¹⁶⁹ הוא הוסיף שגם הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו, נכנע ללחץ רבני ירושלים וגויס לאסור, למרות שאמר לו "בפירוש פעמים רבות" שדעתו נוטה להתיר.¹⁷⁰ בן-יהודה ביקר את הפקידות על שלא לחצה על רבה של יפו "להמתיק הדינים", וגם הביע את תסכולו הרב מכך שהרב ספקטור כתב לפריז שההיתר הינו "כי יעבדו גויים ולא היהודים בעצמם, וזה כמו לא התיר כלל,

168. אצ"מ A192\233\1, עמ' 226.

169. "עליכם לדעת, כי אויב נורא יושב בירושלים, יושב ואורב לנו, למצוא מקום התרפה, ולהרס משם את כל בנינו. האויב - הוא ר' שמואל וסיעתו, וְנֶעַד כל הכוללים. כמה עבדתי וכמה טרחתי עד כי הצלחתי להטות את הרב ח"ר [חכם רבין] בכור אלישר והחכם באשי כי יפסקו הלכה למעשה להתיר העבודה למען יהי' [ה] לנו פסק ממארי דאתרא, אין לשער ואין לספר. אך סוף דבר עשיתי וגם הצלחתי והיה הדבר הזה לר' שמואל סטירה נוראה, ויחל להתהפך בתחבולותיו וימצא מקום להעמיד על דעתו ולהרס את כל הישוב, ועד כה וכה גשם אין בארץ, ויחלו להעיר את ההמון כי בעון התר השמיטה באה עלינו הצרה הזאת [...] "סה"ל, אוסף יל"ג, ARC. 4* 761 01 25, מכתב 2).

170. שם. בן-יהודה טען שם שהרב הלוי שינה את דעתו בלחץ הרב סלנט והוועד הכללי, בגלל שמהם הוא מקבל את משכורתו. גם במכתב לשמואל הירש מכ"ו בתמוז תרמ"ח (5.7.1888) הוא טען שהרב הלוי הסכים תחילה להתיר (אצ"מ J41/48, מובא אצל לנג, דבר עברית, א, עמ' 150). מסתבר שהיה כאן למעשה חוסר הבנה מצידו של בן-יהודה, וכוונתו של הרב הלוי הייתה לנקיטת הקלות בנושא עבודות הקשורות באילנות. כבר בראשית חודש שבט ציין יהושע שטמפפר במכתב שפרסם בהצבי "כי ע"ז [על זה] מפורש יצא היתר עבודת קיום האלנות מפה הדר"ג הר"ן הירץ שליט"א ראבד"ק יפו ת"ו" (הצבי, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' לד-לה). ובמפורש העיר כותב בחבצלת שאזכור שמו של הרב הלוי ברשימת הרבנים המתירים עבודה בשמיטה, אותה פרסם בן-יהודה בעיתונו, היא משגה, כיוון שהרב הלוי "אמר בפירוש כי מעולם לא התיר, אמנם הוא מיקל גדול תמיד וחס על ממונם של ישראל ורבות טרח עמל ויגע עד שמצא להתיר כל דבר הנוגע לקיום הגפנים, ועל דעתו ליתמאן דיכיל ופליג להחמיר אבל לנטוע נטעות חדשות וכן לזרוע השדות לדעתו הוא איסור גמור ובשביל זה עלה ירושלימה להתייעץ את הגאונים הי"ו כדת מה לעשות" (חבצלת, ל' בניסן תרמ"ח (11.4.1888), עמ' 171. הכותב חתם בראשי תיבות א"ך). על עמדתו של הרב הלוי ניתן גם ללמוד ממכתב שכתב לנצי"ב בט"ז באדר תרנ"א, ובו קבל על ריקודים מעורבים שנעשו ביפו, בתמיכת חברי הוועד הפועל של חובבי ציון בעיר כשהוא מציין: "ואנכי היודע [...] כי כל זה נעשה בכוונה לפרוץ מעט מעט הגדרים אשר גדרו אבות העולם, כאשר החלו לעשות בענין השמיטה, ועתה ירצו ללכת הלאה" (אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 222).

והרבנים האחרים שמתירים יתר, גם הם אומרים שצריך עוד לצרף דעת רבני ירושלים".¹⁷¹ הוא הפציר ביל"ג "לבא בדברים עם הרבנים ידידיו, כי לא יתנו לרבני ירושלים להחריב את ענין הישוב", והעריך ש"אם רבני חו"ל יצאו בחזקה ויעמדו דעתם יהי' [ה] החצי מבני המושבות שלא ישמעו בקול רבני ירושלים", בפרט לאחר שהצליח, אחר טרחה רבה, לשכנע את הרב אלישר ואת הרב פאניז'ל לחתום "הלכה למעשה להיתר העבודה למען יהי' [ה] לנו פסק ממארי דאתרא". הוא העריך כי במציאות כזו ימנע הברון את תמיכתו מעקרון ומפתח תקוה אם ישבתו.¹⁷²

מנגד החלו כמה רבנים, ממקורבי הרב דיסקין, לפעול בשלב זה להכרזת איסור פומבי על העבודה בשמיטה. בכ"ב בניסן תרמ"ח (3.4.1888), ככל הנראה, פנו הרבנים ר' חיים זוננפלד, ר' ישראל יעקב מפלונסק ור' יעקב לייב לעווי לרב סלנט והפצירו בו להכריז על איסור העבודה בשמיטה או למצער שירשה לפרסם כרוז בשמו. הרב סלנט סרב, וטען שהדבר יביא רק למחלוקת עם הספרדים ובכלל אינו מעוניין לפרסם דעתו עד שלא יגלה הרב דיסקין דעתו בכתב. הרבנים פנו לרב דיסקין שהשיב שעד שלא יהיה לו מכתב מהברון בעצמו, השואל את דעתו בעניין, הוא איננו אוסר ואיננו מתיר. בינתיים הגיעו לירושלים כמה מאנשי פתח תקוה שטענו שאין צורך בהיתר לעבודות השדה, וכי העבודה בשמיטה אף תזיק להם. הם הפצירו ברב דיסקין שיביע דעתו בפומבי "עד שהבטיח להם לכתוב אסור על השמטה כמשפט, אבל לא חפץ לגלות להם אם יתן את כתיבתו אך על יד ר' שמואל לקרוא בו, וכתב גם הוא את חתימתו וחוות דעתו על האיסור, או ישלח זה ישר בפוסתה להגאון ר' יצחק אלחנן". משלחת הרבנים ועמה עתה גם כמה מבני פתח תקוה, חזרה לרב סלנט, שטען שוב ש"הכרזת האסור לא תועיל מאומה רק להרבות מחלוקת בישראל". בשלב זה התקיימה אספה בבית הרב דיסקין, בה ביקרו הנוכחים בחריפות את פסק הדין שהוציא הרב מוהליבר עם הרב מקוטנא, כמו גם את פסקו של הרב אלישר. נציגי פתח תקוה, ובהם הרב אריה ליב פרומקין, הדגישו שהעבודה בשדה בשמיטה אף

171. יש לציין שבהצבי (ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' סז, כתב בן-יהודה שבמכתב ששלח הרב ספקטור לפריז צויין ש"העניינים מותרים לעבוד בעצמם כשכירים אצל הגוי", אך אחר כך (הצבי, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' סט) ציין כי יש הבדל בין הנוסח הנ"ל שהיה לנגד עיניו ובין הנוסח שהגיע עתה, בו מציין הרב ספקטור שידון בנושא עבודת העניים עם שלשת הרבנים. מתברר אפוא שבשלב זה טרם עמד לפניו נוסח פסקו של הרב ספקטור אלא רק דיווח על פסיקתו, ורק פסק שלשת הרבנים הגיע כלשונו. גם במכתבו של יודילוביץ ליל"ג, מכ"ב בניסן תרמ"ח, הוזכר רק פסק ה'מותב תלתא' (לעיל ע' 168), וראו גם לשונו של הרב אליעזר אליהו וולנשטיין מירושלים: "הן האיר אל עבר פנינו אחר חג המצות פסק דין הקצר שיצא לאור ליום עש"ק בח' [כ"ח] שבט שנת תרמ"ח [...]" (וולנשטיין, דבר השמטה, עמ' יא).

172. סה"ל, אוסף יל"ג, 761 01 25 * ARC, מכתב 2.

תזיק למושבה, אף כי יש למצוא פתרון הלכתי לעבודות הנדרשות לצורך הנטיעות. למעשה האסיפה לא הביאה לידי הוצאת איסור כתוב.¹⁷³

במהלך הימים הבאים הבהיר גם רבה של פתח תקוה, הרב אהרן אורלנסקי, במכתב מפורט לרב סלנט ובחתימת איכרים רבים, כי ככלל ההיתרים שניתנו, בוודאי לעבודות השדה, אינם נדרשים להם.¹⁷⁴ במקביל החל גם עיתון חבצלת לפרסם מאמרים המתנגדים להיתר העבודה בשביעית, מטעמים הלכתיים ומעשיים.¹⁷⁵ בן-יהודה מצדו המשיך ללחוץ להשגת היתר עבודה גורף. בהצבי אף פורסם מכתבו של מושל ירושלים, ראוף פאשא, לראשון לציון הרב פאניז'ל, בו התריע שהתפרסם שחכמי ירושלים אוסרים את העבודה בשביעית, וביקש לדעת אם ניתן למצוא לכך פתרון כדי שלא ייגרם נזק לאוצר המדינה.¹⁷⁶ הפרסום עורר סערה והיו שסברו שנעשתה פנייה מכוונת לשלטונות כדי ללחוץ על עבודה בשמיטה, ויש שהאשימו במיוחד את בן-יהודה "כי מסר את דבר השמיטה לידי הממשלה".¹⁷⁷

173. פרטים אלו עולים ממכתב של דוד יודילוביץ לבן-יהודה (אצ"מ A192\233\1, עמ' 228). יודילוביץ נועד באותו היום עם הרב סלנט בביתו, והיה עד ראייה לחלק מן האירועים. את הפרטים על הנעשה באספה בבית הרב דיסקין שמע מפי ר' יצחק הירשנזון. ראו בהרחבה בנספח 2.

174. ראו להלן שער שישי, הע' 140, ובנספח 3.

175. בל' בניסן תרמ"ח (11.4.1888) פורסם מאמר ארוך בחבצלת המנמק את חוסר הצורך בהיתר עבודה בשמיטה במושבות, חתום בראשי תיבות א"ך. הכותב פירט את המצב בכל מושבה וטען כי המושבות אינן יכולות להתקיים ללא תמיכה, אולם אין תועלת בעבודה אסורה בשמיטה, הן לצורך קיום המושבות בשנת השמיטה עצמה והן לצורך קיומן העתידי, כיון שעבודות הפלחה אינן נדרשות והעבודות לקיום העצים ממילא מותרות. בז' באייר תרמ"ח (18.4.1888) החל הרב יעקב ב"ר חיים סלנט לפרסם בחבצלת השגות על היתר הרב אלישר, כשהוא מסיק שאין להתיר למכור השדות לגוי וגם לא להיות שכיר אצל הגוי בשביעית.

176. מושל ירושלים קיבל מברק משר הפנים התורכי שיברר את העניין אצל הרב הראשי בירושלים. מכתבו של המושל נכתב ב"יז מרס שנת 1304], "דהיינו י"ז בניסן תרמ"ח (29.3.1888). והוא נמסר על ידי הראשון לציון לאליעזר בן-יהודה. בכ"ט בניסן שלח יודילוביץ הודעה על תוכן המכתב למערכת המליץ (ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' 871). המכתב עצמו ותשובת הראשון לציון כי כבר ניתן היתר בעניין, פורסמו בהצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו (ראו גם כתבים, 1180), וצוטטו משם בהמליץ, כ"ז באייר תרמ"ח (4.5.1888), עמ' 942-943. וראו העתקת המכתב במחברת ההעתקות של יודילוביץ, אצ"מ A192\233\1, עמ' 226).

177. הציטוט מרשומה של יודילוביץ, שטען כי הדברים נאמרו "לפני כל עם ועדה" על ידי פינס (אצ"מ A192\233\1, ליד עמ' 383. מצוטט אצל לנג, דבר עברית, א, עמ' 152. וראו גם קניאל, המשך ותמורה, עמ' 162). וראו מכתב אליעזר בן-יהודה ליודילוביץ, בו ציין כי בשל הכרת הטובה שלו לפינס הוא נמנע "מדבר דבר על מנהגו בדבר השמיטה" (אצ"מ A192\1151, מצוטט אצל לנג, שם, עמ' 152). פינס רמז למעורבותו של בן-יהודה בעניין במכתב לעורך המליץ, מיום כ"ג בטבת תרמ"ט, בו ציין "שיש לחשוש שיד ישראל

כב' באייר תרמ"ח (13.4.1888) הגיעו לירושלים, ליאון וורמסר, פקיד הברון בזכרון יעקב, והרב ד"ר אליקים גולדברג, רופא המושבה, שנועד כמה חודשים קודם בקובנה עם הרב ספקטור ודן אתו בנושא השמיטה, ושהו בירושלים ארבעה ימים.¹⁷⁸ הם נועדו עם הרב סלנט בנוגע למכירת הקרקעות. וורמסר פנה לרב סלנט בבקשה שייתן היתר עבודה לאחר מכירה לגוי, אולם הרב סלנט סירב לתמוך בהיתר מהנימוק שהמכירה אינה חלה אלא לאחר רישום הקרקעות בטאבו.¹⁷⁹ וורמסר פנה אפוא בה' באייר תרמ"ח (16.4.1888) במכתב לרב אלישר. הוא ביקש לדעת "הלכה למעשה" אם על פי פסיקתו של הרב מספיק "שיהיה כתוב בשטר החג'ה ברניה [שטר מכר חיצוני] שאין הקונה רשאי לדרוש קושאן מהמג'לש [המועצה] המי[ן] חד לזה עד שישלם החוב המגיע ממנו".¹⁸⁰ וזאת כדי לאפשר מכירה מספקת שאינה רשומה בטאבו, כאשר המוכר מתחייב לשלם סכום גבוה שיימנע ממנו למעשה לדרוש אחר כך את הרישום בטאבו על שמו. במכתב תשובתו התעלם למעשה הרב אלישר מהצעה זו והציע שהמכירה תהיה מכירה גמורה לאדם אמין. הוא ציין ש"לעשות המכירה בנימוס הממשלה" יש בה בוודאי מעלה, אך במידת הצורך ניתן להסתפק שנציג מורשה של מי שאדמת המושבות רשומה על שמו ימכור את האדמות "לאינו יהודי מכירו [...] איש בטוח שלא יעכב מלמכור אלו השדות בכל עת שידרשו ממנו יחזור וימכור באופן הנ"ל". על שטר המכר יחתמו כעדים "ד' או ה' ישמעאלים" וכן יחתום הראשון לציון "בחותם שחותם להממשלה. שטר מכר כזה יש לו תוקף ועוז כמו מכר קרוב להמכר הנעשה בנימוס הממשלה".¹⁸¹

הרבנים האשכנזים בירושלים, החליטו לפנות לברון רוטשילד עצמו, אולי בשל פניית פקידיו אליהם. ב"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888) כתב הרב דיסקין לברון רוטשילד מכתב, בו עורר את הברון לחשיבות שמירת השמיטה ולברכה הנתונה לשומריה והביע את

היתה בזה", אולם "חלילה לנו להטות את החשד על פקידו הברון" (המליץ, י"ט בשבט תרמ"ט (21.2.1889), עמ' 1. וראו, לנג, שם, עמ' 151).

178. המגיד, כ"ט באייר תרמ"ח (10.5.1888), עמ' 142; המליץ, ד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888), עמ' 1004. יש לציין שממכתב של מיכאל ארלנגר לשמואל הירש, מיום כ"ט בסיון תרמ"ח (8.6.1888), עולה שהביקור של וורמסר אצל רבני ירושלים היה יוזמה אישית שלו ונעשה למורת רוחה של הפקידות הבכירה בפריז (ראו אהרנסון, הברון, עמ' 174, הע' 4, על פי אצ"מ J41/46).

179. ראו במכתב הרב סלנט לברון מי"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888) (סלנט, תורת רבינו, א, עמ' רעח).

180. המכתב כתוב על נייר מכתבים של מלון קמניץ בירושלים ומצוי בארכיון הרב יעקב שאול אלישר (סה"ל, איש"א, 539 2.1 1271 4* ARC). הוא פורסם לאחרונה על ידי פוס, שטר היתר, עמ' א'פב.

181. המכתב נכתב בו' באייר תרמ"ח (17.4.1888), ופורסם בהצבי, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' ט.

התנגדותו לעבודה בשמיטה.¹⁸² הוא ביקר במרומז את פניית מקורכי הברון לרב ספקטור במקום לקבל את סמכותם של רבני ירושלים האשכנזים, שאת חוות דעתם השלילית על היתר העבודה קיבלו פקידיו כבר בחודש טבת. במקביל כתב גם הרב סלנט, באותו היום, מכתב לברון ובו ציין את התנגדותו להיתר על ידי מכירה שאינה רשומה בטאבו, את התחייבות הברון בביקורו בירושלים לשמירת המצוות במושבותיו ובכללן השמיטה, ואת חלול השם שייגרם מעבודה בשמיטה וקידוש השם שיהיה אם יקפיד הברון בשמירת השמיטה "אשר בה תלוי כל כבוד בית ישראל". הוא ציין כי שמח שרבני וחכמי האשכנזים בירושלים ערכו 'מכתב מיוחד על דבר השמיטה' ועל כך שהרב דיסקין כתב מכתב מיוחד לברון.¹⁸³ לאחר השמיטה הבהיר הרב סלנט כי ברור לו שהנדיב הוטעה על ידי "רהבים ושטי כזב החפצים לעקור נטע מצות שביעית החמורה". וככל הנראה כוונתו הייתה בעיקר לבן-יהודה וסיעתו.¹⁸⁴

בשלב זה החריפו כמה ממתנגדי ההיתרים בירושלים את פעילותם הפומבית. בכתב באייר תרמ"ח (1.5.1888) נכתבו בירושלים שני מכתבים חריפים בנושא השמיטה. המכתב הראשון נחתם על ידי כעשרים רבנים מ"כל בתי דינין ברוב מנין ורוב בנין מרבני וחכמי

182. ראו גם עדותו של ר' יהושע זאב זיסנווין (ר' אבנר), שבעת בקורו של הברון בירושלים בשנת תרמ"ז, הוא מסר לידי הברון מכתב מהרב דיסקין בו ביקש שיקפידו במושבותיו על המצוות התלויות בארץ וכי נענה בחיוב על ידי הברון (זיסנווין, ציר נאמן דף סא ע"א)

183. סלנט, תורת רבינו, א, סי' נג, ד.

184. המכתב פורסם לראשונה בחבלת, כ"ח בחשוון תר"ן (22.11.1889), עמ' 34-35. ואחר כך בעיתונים נוספים (ראו להלן שער שיש, הע' 287). לאחר פרסום המכתב בחבלת הבהיר הרב סלנט כי היו שטעו לחשוב שהכינוי "רהבים ושטי כזב החפצים לעקור מצות שביעית", שהזכיר במכתבו כוון חלילה "על הרבנים הג'אונים] אשר התירו לדעתם על ידי מכירה לנכרי וכו'", ומחובתו להבהיר: "כי חלילה לי לכתוב שום דברי בוז על כבוד הרבנים ההם המתירים ע"י מכירה לנכרי (אף כי אין דעתי מסכמת גם לזה), כי אם כוונתי היתה על אלה האנשים אשר חפצו לעקור מצות שביעית לגמרי" (חבלת, י"ג בכסלו תר"ן (6.12.1889), עמ' 49). בהקשר זה יש לציין מכתב נרגש שכתב הרב סלנט לוולף פרידלאנד מפרטסבורג (קרוב לוודאי שמדובר בגיסו של ר"מ פינס) ב"ב בניסן תר"ן. במכתב הסביר הרב סלנט מדוע הוא התנגד להיתר המכירה לשמיטת תרמ"ט, וציין כי בפגישת הברון עמו (בשנת תרמ"ז) הבטיח הברון את תמיכתו בשמירת השמיטה. הרב סלנט הדגיש במכתב שכשם הוא אוהב את מי שעמל בתורה, כך גם הוא אוהב את העובדים את האדמה, והדגיש את תמיכתו בעיסוק בעבודה ובמיוחד בשילוב של עיסוק בתורה ובעבודה. הוא מחה בחריפות כנגד מי שמייחסים לו שקרים כאילו הוא שונא את ההתיישבות וציין כי אלו מבקשים בכלל לעקור את התורה. הוא ציין שבניגוד למצויים מרחוק, הוא, כפי שחי בארץ, יודע ממקור ראשון איך גורמים אלו ושקריהם הביאו חורבן, "אוי לעיניים שרואות והאוזניים ששומעות את האנשים האלה במהלך שנת שמיטה" (פרטים אלו עולים מטיטת המכתב שנשמרה בארכיונו של הרב סלנט ונמכרה במכירה פומבית. הפרטים המובאים כאן לקוחים מתיאור המכתב בקטלוג בית המכירות קסטנבאום, מכירה 61 (2014), פריט 270).

קרתא קדישא דירושלים האשכנזים יצ"ו", שגיננו את דורשי ההיתר ש"החלו להשתמש באמצעים נוראים למלא חפצם ורצונם לבטל מצות ה'", בטענה שקרית שהדבר נוגע לפיקוח נפש וביטול היישוב. הם ציינו שלאחר אסיפה גדולה של רבני ירושלים, שנעשתה בהסכמה של הרבנים סלנט ודיסקין, ולאחר חקירה ודרישה מדוקדקת של הדברים, הם קובעים ששמירת השמיטה לא רק שלא תפגע בהתיישבות, אלא אדרבה, תועיל לה. הם מזהירים את בני המושבות שחל איסור מוחלט על עבודת השדות, ומותרת אך עבודה לקיום האילנות, שתיעשה בהדרכת הרבנים סלנט ודיסקין. הם מתריעים שכל מי שיעבור על דבריהם ייאסרו כל פירותיו ותבואותיו והם גם מזהירים את יהודי הגולה לבדוק ממי הם קונים פירות, יין, תבואות או אתרוגים כדי שלא יכשלו חלילה בעוון שביעית.¹⁸⁵ יש לציין שעל המסמך לא היו חתומים הרבנים דיסקין וסלנט.¹⁸⁶ המכתב השני שהיה חתום על ידי אחד-עשר רבנים, רובם מחותמי המכתב הראשון, מוען ל"כבוד אחב"י [אחינו בני ישראל] הישרים בלבותם שומרי מצוות ה' יושבי מושבת פתח תקווה ויהודיא" ובו הם מוזהרים "לבלי עבוד שום עבודה בשדה כמבואר בהאיסור כתוב וחתום מפורש יוצא מאת חכמנו ורבני גאונינו דעה"ק ירושלים ת"ו". החותמים מזהירים לא לנטות "לדבר רע" אחרי "היתרים בתחבולות [...] ולהסיר אבן מוסדה מחומת הדת חלילה" ומאחלים שבזכות שמירת המצוה כתיקונה יזכו לברכות שהבטיח הקב"ה 'ונתתי את ברכתי'.¹⁸⁷ יומיים אחר כך גם נשלח מכתב אישי לרבה של פתח תקווה, הרב אהרן אורלנסקי, חתום בידי שמונה רבנים, רובם מחותמי המכתב הקודם, ובו מזרזים אותו החותמים להזהיר את

185. צילום של עותק המכתב עם 20 חתימות, שקרוב לוודאי הגיע לרב אורלנסקי מפתח תקווה, ראו אצל עזריאלי, תורת יקותיאל, א, עמ' רל-רלא. בנוסח שהדפיס הרב א"א וולנשטיין 16 חתימות בלבד, מתוכן 12 מאלו החתומים בעותק הנ"ל ועוד 4 חתימות נוספות (וולנשטיין, דבר השמטה, עמ' ה-ז). וראו להלן שהרב ספקטור ציין שבמכתב שהגיע אליו 17 חתימות. מאוחר יותר נתפרסם אותו המכתב ללא תאריך, עם 21 חתימות. 13 מן החותמים על המכתב המוזכר אצל הרב וולנשטיין ועוד 8 חותמים נוספים (נדפס בחבצלת, י"ז בסיון תר"ע (24.6.1910), עמ' רפח-רצ; שם, י' באלול תר"ע (14.9.1910), עמ' שסז-שסט), כשהמו"ל מציין בהערה ש"גוף הכתב המונח ת"י [תחת ידי] הרה"ג מדובראוונא היה למראה עינינו" וכי מדובר בהוראה שיצאה בשנת תרמ"ח), אך מהצירוף של ההודעה של הרבנים סלנט ודיסקין למכתב זה נראה שהיא יצאה לאור רק במהלך שנת תרמ"ט, כיוון שהודעת הרבנים סלנט ודיסקין ניתנה רק בד' בחשון תרמ"ט (ראו להלן שער שישי, ליד הע' 15). לקראת שמיטת תרע"ז פרסם הרב שאול חיים מדוברובנא בעצמו את הנוסח הנ"ל, ושם מופיעות 20 חתימות (סה"ל 505 L). יש לציין שעיתון הצבי ציין שכבר בי"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888) נשלח מכתב מרבני ירושלים לחו"ל, במקביל לשליחת מכתב לברון (הצבי, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' ט), נראה ממילא שהמכתב נדפס שוב ושוב ועודכנו בו החתימות.

186. כבר בו' באייר תרמ"ח (17.4.1888) דיווח דוד בוימגרטן מירושלים, על אסיפת שאורגנו כנגד ההיתר וכי נשמע על חרם שהודפס על מי מהאיכרים שיעבד את אדמתו בשביעית, אף כי הרבנים סלנט ודיסקין לא הסכימו לחתום לפי שעה על כתב החרם (המגיד, כ"ט באייר תרמ"ח (10.5.1888), עמ' 142).

187. סה"ל ס' 31622; אוריתא יט (תשס"ג), עמ' שז-שנח.

בני פתח תקוה "לכל יהינו חלילה לעבור על דברי האיסור החמור אף כקושי" נקוצו של יו"ד, ויפרסם את דברי האיסור ברבים, למען יקיימו ויקבלו עליהם ועל זרעם את דברי האיסור, הנעשה עפ"י אסיפה רבה מחכמי ורבני עה"ק בירושלים ת"ו, ונכתב בספר¹⁸⁸.

המכתב הראשון, שהופץ ברבים, נשלח גם לרב ספקטור¹⁸⁹. לרב ספקטור נשלח גם מכתב מהרב סלנט שציין שסירב לחתום על ההיתר שהביא לו ד"ר גולדברג בשליחות הברון, משום שלא מדובר במכירה חוקית הרשומה בטאבו. כן קיבל הרב ספקטור מכתב מד"ר גולדברג המודיע לו כי האשכנזים בירושלים מתנגדים להיתר ועוד הכריזו איסור על פירות השביעית, גם אם העבודה תיעשה על ידי גויים. בית הדין האשכנזי אינו מסכים לחתום על מכירה וטוען שעליה להיעשות בערכאות, והשאלה אם לעשות את המכירה בבית הדין הספרדי המסכים לערוך את המכירה אצלו, למרות שבני המושבות שייכים לקהל האשכנזים.

הרב ספקטור לא חזר בו אמנם מן ההיתר שנתן, הוא גם כתב מכתב לרב סלנט, בכ"ה באייר תרמ"ח (6.5.1888), ובו ציין שניתן להסתפק בעריכת שטר מכירה בבית דין יהודי כמקובל "במכירת חמץ ובשביתת בהמתו בשבת ובבכור". מכירה כזו מועילה אף בקניינים דאורייתא ובוודאי בנוגע לשמיטה שחיובה בזמן הזה הוא מדרבנן, "ואין לנו להחמיר בזה במקום הדחק והצלת מאות נפשות"¹⁹⁰, אך הוא נדהם מעוצמת התגובה הירושלמית, אפילו בנוגע לעבודת גויים¹⁹¹. הוא גם נוכח לדעת מן המכתב, שהרב דיסקין, חברו מנוער¹⁹², שלא הביע עד עתה עמדה חדרמשמעית בעניין¹⁹³, מתנגד גם כן להיתר. לכך

188. סה"ל 21 245 Schwad 01; קובץ גזוי שביעית, עמ' רלח-רלט.

189. הרב ספקטור ציין שעל המכתב שקיבל חתומים 17 רבנים. ראו לעיל הע' 185.

190. סלנט, תורת רבינו, א, סי' נג, ג. דברים דומים כתב לרב יהונתן אבלמן מביאליסטוק במכתב מיום ט"ו בסיון תרמ"ח (25.5.1888) (אבלמן, תורת יהונתן, עמ' 82; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ח).

191. "והנה במכתבי [...] לא כתבתי כלל מענין שיעשו העניים בעצמם, רק כתבתי ההיתר לעשות ע"י נכרים, ועכ"ז [ועם כל זה] מרעישים שם בקולות וכדרכם על אכו"כ [אחת כמה וכמה] אם הי' [ה] כתוב שם ע"ד [על דבר] עשיות ישראלים העניים כו'. ד' ירחם וירא בענינו ולחזק אותנו ולהורות לכולנו הדרך האמת והשלום ולד' הישועה" (מתוך מכתבו לרב מוהליבר מד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888). הטופס המקורי של המכתב, בכתב ידו של הרב ספקטור, מצוי בספריה הלאומית בירושלים, אוסף שברון (Schwad 01 15) (189). ראו תצלומו באוסף הדיגיטלי 'פולמוס השמיטה' המופיע באתר הספריה (<https://goo.gl/K7hfbT>). וראו תוכנו גם ב: ניצני ארץ, מכתב ה, עמ' 14-15; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ז) וראו גם בהערה בסמוך.

192. ראו שטרנברג, היתר תרמ"ט, עמ' י.

193. על עמדתו הפסיבית של הרב דיסקין בנושא ראו לעיל הע' 72. אכן בשלהי השמיטה צויין בחבצלת כי הרב דיסקין הביע מפורשת את דעתו לאיסור העבודה בשמיטה, כפי שניתן ללמוד ממכתב שכתב לרבנים סולובייצ'יק ומיזל, וזאת בניגוד לדיווחים שונים בעיתונות כאילו האיסור על השביעית לא קיבל את הסכמתו (חבצלת, ג' באלול תרמ"ט (30.8.1889), עמ' שמה). וראו עוד דיווח בהמליץ, ו' בתמוז תרמ"ח

הצטרפה גם ביקורת של רבנים חשובים ברוסיה, כפי שציין במכתב¹⁹⁴ מזכירו של הרב ספקטור, ר' יעקב ליפשיץ, שבעצמו עמל לשכנע את הרב ספקטור לחזור בו מהיתרו:

[...] תמול הראני הגאב"ד יחי' [=רבי יצחק אלחנן ספקטור] המכתבים שהשיג מאה"ק [מארץ הקודש] בעסק השביעית וקראתיו לפניו בניגון וטעמים כראוי, אין פה המקום לבאר להדר"ג [להדרת גאון] עמלי הרב והעצום כמעט במר"נ [במסירות נפש] בעסק השביעית לעצור בעד היתר, וכמעט עלתה בידי עצה"ט [על צד היותר טוב], אפס כי עזרא הכוזב מביאליסטאק¹⁹⁵ בתחבולותיו שצרף אליו את הרה"ג כו' מקוטנא (בטח ישנו ערמה ומזימה, ושגיאה עצומה מצד הקוטנער, כי חתנו ה"ג וואקס נ"י מכירו לעזרא הכוזב מביאליסטאק כראוי ושונאו בתכלית ולא לבו הלך אתו הפעם), ובעזרת הקוטנער הכריע הכף והנפיק היתר מהגאב"ד יחי' דפה, רבות לי לדבר אך בענין הזה ראוי וההכרחי לי להזהר ביותר. בקצרה, הקול קורא נכתב ונסדר בסגנון כביר יפה ונמרץ להפליא מעשה אומן נפלא מאד ואקוה כי יהי' להועיל הרבה בע"ה. עליהם לדעת כי הרה"ג [יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק] מבריסק¹⁹⁶ ובנו הגר"ח [הגאון ר' חיים] נ"י וחוננו

(15.6.1888), עמ' 1267-1268, על מכתב שנשלח לחוננו של הברון רוטשילד, הברון וילהלם קרל רוטשילד מפרנקפורט, בשם הרב דיסקין, כנגד היתר העבודה בשביעית, והטענה שהמכתב והחתימה עליו מזויפים. והשוו למסורת משם תלמיד הרב דיסקין, הרב משה פרנקנטל, שרבו אמר לגבי פולמוס היתר המכירה: "כך צריך להיות שהם יתירו ואנחנו נאסור" (שפירא, שיח איש, עמ' פג).

194. קטע המכתב המצוטט כאן פורסם בקטלוג בית המכירות קדם. אלי שטרן שסקר את המכתב מטעם בית המכירות ציין כך: "המכתב נפתח ללא שם הנמען, ובראשו נכתב "המשך", אך חתום בסופו בחתימתו "יעקב הלוי ליפשיץ" [היתה זו שיטה ידועה לשלוח מכתב ראשון ללא זיהוי הכותב, כאשר הכיל תוכן שהיה עלול ליפול בידיים לא רצויות, ולאחר מכן לשלוח מכתב המשך חתום]. ואכן ר"י ליפשיץ פותח את המכתב שלפנינו: "במכתב הארוך העלמתי שמי כי חמירא סכנתא כו'...". המכתב עוסק בפעילותו של ר"י ליפשיץ נגד תנועת 'חובבי ציון', ובעיקר נגד הגביר אהרן יהושע שפירא מביאליסטוק (חתנו של רבי הלל בישקא מקיידאן) שתמך כספית ב'חובבי ציון', לקראת סוף המכתב מתייחס ר"י ליפשיץ מפורשות למעורבותו בפולמוס 'היתר המכירה', ומספר כיצד ניסה למנוע בכל מחיר מרבי יצחק אלחנן לחתום על כתב היתר (שטרן, ליפשיץ; קטלוג קדם, מכירה 49 (דצמבר 2015), פריט 257). כפי שנראה מסוף המכתב נראה שהוא נכתב לאחר פרסום הקול קורא' של ועד השמיטה.

195. כפי שציין אלי שטרן (שם): "כפי הנראה, הכינוי "עזרא הכוזב מביאליסטוק", החוזר במכתב מספר פעמים, הוא כינוי גנאי לרבי שמואל מוהליבר, רבה של ביאליסטוק, שנמנה על "חובבי ציון" והיה כידוע מהיוזמים המרכזיים של ההיתר".

196. עדות על דרשה שנשא הרב סולובייצ'יק בבית הכנסת הגדול בבריסק, עם הוודע דבר מתן היתר רבני רוסיה, ובה ביקורת נוקבת על ההיתר, ראו קרלינסקי, הראשון, עמ' 406-408; גולבסקי, דו יובלין, עמ' עד. את התנגדותו הביע הרב סולובייצ'יק גם במכתב שכתב בשלהי שנת תרמ"ח במכתב לאישיות בירושלים, ובו ציין כי כי אינו מסכים גם להיתר עבודת נכרי לאחר מכירת השדות, והדגיש כי מכל מקום החובה לשמוע כפי אשר יורה לבני המושבות "הרב הגאון שליט"א [הרב דיסקין] או הרב הגאון מוהרש"ס [מוריניו הרב

הרה"ג רנצה"ב [ר' נפתלי צבי הירש ברלין] נ"י מוואלאזין, ה"ג רמ"ג [ר' מרדכי גימפל יפה] מראזינאי,¹⁹⁷ הרה"ג [דוד פרידמן] מקארלין¹⁹⁸ מנגדים להיתר גלוי בזה, ובטח אתם הרבה והרבה. הוא אשר אמרתי כי רק ע"י וועד יקום דבר.¹⁹⁹

שמואל סלנט [שיחי'ה] (קרלינסקי, שם, עמ' 406; שו"ת בית הלוי, ד, ליקוטים, סי' ה, עמ' לד, וראו לעיל הע' 149). מאוחר יותר, כתב תשובה ארוכה בעניין. התשובה הודפסה בספרו בית הלוי, ג, סי' א, רק בשנת תרנ"א, אולם טיטה נערכה כבר כקובץ בפני עצמו, כבר במהלך שנת תרמ"ט. כפי שעולה ממכתבו של הרב גימפל יפה לחתנו: "היום הגיעני קונטרס [המחזיק שלשה בויגין [גליונות] גדולים בענין השמיטה מידי"נ [מידיד נפשי] הגאון הגאב"ד בריסק נ"י מוהרי"ד [מורנו הרב יוסף דוב] הלוי נ"י בצירוף מכתבו מבריסק" (הציטוט מהעתקת המכתב שנעשתה על ידי הרב אריה לויין. בראש המכתב צויין: "חתני הגאון נ"י המכתב נתאחר עד יום ד' ט' ניסן" (יפה, מכתבים, עמ' 2). במכתב מכ"ז באלול תרמ"ט (23.9.1888) הזכיר הרב יפה כי עודכן שהרב מבריסק הודיע "כי גם ידפיס קונטרס השמיטה בלי איחור אם יוכל" (ארקין, לתולדות, עמ' 109). בהקשר זה יש לציין את עדותו של הרב צבי הירש ליפמאן אב"ד איהומען שציין בשנת תר"ס את פגישתו עם הרב סולובייצ'יק: "זה כעשר שנים שהייתי במקום הגאון הצדיק הנ"ל בד"ת והרבה נתוכחתי עמו ע"ד החוב המוטל על הרבנים להחזיק בישוב, ואמר לי אז הגאון הצדיק כי הוא ממתנגדי הישוב באה"ק, מפני שלדעתו גם בזה"ז נוהג דין שביעית, ובוה הזמן יצא מהדפוס הקונטרס של הגאון הנ"ל, בענין שביעית ונשלח לו מווארשא והרבה פלפלנו בזה הענין וזאת עיקר התנגדותו, ולוא ידע כי הישוב יהיה בעבר הירדן אז לא יביט על חולשתו וזקנתו ויסע לעיירות הגדולות לעשות ככל כחו לטובת הענין. כ"ז אמר לי כבוד הגאון הצדיק זצ"ל במעמד עוד אחד מהרבנים" (הצפירה, י"ב בניסן תר"ס (11.4.1900), עמ' 314; שם, כ"ט באייר תר"ס (28.5.1900), עמ' 461; המליץ, י"ט בתמוז תר"ס (16.7.1900), עמ' 3). אכן קשה לתלות רק בנימוק זה את התנגדותו של הרב סולובייצ'יק לחובבי ציון, ודומה שהיא הצטרפה לביקורת הנוקבת שלו כבר קודם (ראו שלמון, מבוא, עמ' 8, הע' 1, ולעיל שער רביעי, הע' 32).

197. על עמדתו של הרב יפה, ראו בהרחבה להלן במבוא לשער שיש.

198. יש לציין שהרב פרידמן אמנם התנגד בחריפות לנקיטת הפרוצדורה של מכירת הקרקעות לצורך עיבודן בשמיטה, לאחר זו הועלתה על ידי "אדם גדול" (ככל הנראה הרב ספקטור) וכן תקף את המבקשים להתיר את העבודה מכל וכל "לעקור קדושת שביעית מכל וכל מארצנו הקדושה ולהורידה למדרגת ארץ העמים" אולם למעשה, סבר ערב שמיטת תרמ"ט שבשל הדוחק הגדול ניתן לדעתו, "אם יסכימו רוב חכמי ישראל בקיבוץ גדול", להתיר ליהודים לעבוד בשדות גויים, כדעת ספר התרומה, ובדוחק יש לשקול אף להקל למתיישבים שהתיישבו לא מכבר ולא הספיקו להכין עצמם מראש לשנת השמיטה, לעבד את אדמתם על ידי גויים או לעשות בשדותיהם עבודות דרבנן בעצמם, כיון ששביעית חיובה בזמן הזה רק מדרבנן "וגם קצת ספק יש בקביעת שנת השמיטה", ו"שאם לא מתיר להם יוחרב הישוב ויוכרחו למכור שדותיהם לגויים" (ראו ריבלין, הגאון, עמ' קמח-קמט; הנקין, עובדות, עמ' 52-52, הע' 9. וראו לעיל הע' 74). הרב פרידמן ערך את הדברים כקונטרס כבר בשנת תרמ"ח, וכבר בכ"ג שבט תרמ"ח הזכיר במכתבו לבן-יהודה את הקונטרס שערך ובו ביאור "כל השיטות בענין זה אשר אסדר בימים אלו להדפיס". הרב יפה הזכיר במכתב מכ"ז באלול תרמ"ט: "וידעתי כי הגאון ר"ד מקארלין יש לו קונטרס [מוכן להדפיס לאיסורא] (ארקין, לתולדות, עמ' 110). אלא שבפועל הקונטרס נדפס רק בשנת תרע"ג כ'חידושים בעניני שביעית' בספרו של הרב פרידמן, שאילת דוד (ריבלין, שם, עמ' קמה-קמח).

199. הכוונה בוודאי להתארגנות ועד השמיטה שפעילותו הביאה להוצאת ה'קול קורא'.

הנני עבד לעבדי ה' המצפה בהקדם לתשובתו הרמה בבטחון קבלתו ודעתו הרחבה, יעקב הלוי ליפשיץ.

במכתב מד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888) עדכן הרב ספקטור את הרב מוהליבר בפרטי המכתבים שקיבל מן הארץ. הוא ציין שלא טרח להשיב למכתב הכוטה של הרבנים,²⁰⁰ וכי החליט בשלב זה שלא להשיב לד"ר גולדברג מה לעשות בפועל, וביקש לדעת מה תגובתו ותגובת הרב מקוטנא למכתבים אלו.

ככל הנראה התלבט הרב מוהליבר מה לעשות בפועל. כבר בה' באייר תרמ"ח (16.4.1888) כתב מזכירו, ר' יעקב בכרך, בשם חובבי ציון, מכתב לרבה של פתח תקוה

200. "הצועקים עלי בקולי קולות על מה שיצאתי בהיתר ע"ד [על דבר] שביעית [...] וכדרכם ברוב דברים וטענות עלי, ולא השבתי להם כלל [...] ובמכתבם הגדול מכחישים עקרי הענין ואומרים שאין בזה הדחק ושקר אמרו השואלים ע"ד השביעית זהו ג"כ במכתבם וכדרכם רק בריבות וקטטות" (לעיל הע' 191). טענה חוזרת בפי מתנגדי ההיתרים היא שהרב ספקטור, כמו גם הרב מקוטנא, התירו רק משום שהטעו "בשקרים וכזבים שיש בשביתת הארץ סכנת נפשות והריסת ישוב הארץ" (הציטוט מדברי הרב אליעזר אליהו וולנשטיין, דבר השמטה, עמ' ב. המחבר היה בנו של הרב משה נחום וולנשטיין מראשי הפועלים כנגד ההיתר תרמ"ט). אולם הרב ספקטור לא חזר בו מהיתרו לא בשנת תרמ"ט ולא בשמיטת תרנ"ו אף שהיה מודע לטענות הנזכרות כאמור ממכתבו הנ"ל (עוד בעניין זה ובטענה המופרכת שהרב ספקטור חזר בו מהיתרו לאחר שהתברר לו שהטעו אותו, ראו הנקין, עובדות, עמ' 60-63). יש להוסיף שלמרות המעורבות הפסיבית שנקט בכלל בענייני חיבת ציון, היה הרב ספקטור מעורב בפרטים שונים שנגעו לכלכלת המושבות. ביטוי מובהק לכך נמצא במכתב שכתב ב"ג באייר תרמ"ו (1886) לראשי חובבי ציון בוורשה, בו ציין את החלטת אסיפת חובבי ציון בקובנה על משלוח 500 רובל כסף לראשי אגודת חובבי ציון בוורשה עבור הטיפול במושבות, כשהוא מציין: "לע"ע [לעת עתה] נחוץ עוד תשלום תמיכה להעובדים עד אשר יצוה ה' את ברכתו במעשה ידיהם ומעמל כפיהם ישבעו - עד בוא עת התבואה ש"ז [שנה זו], ואז מזונותיהם יהיו מסורים בידו של הקב"ה אשר יענה את השמים והם יענו את הארץ אשר תתן את יכולה להם. אל נא נעמוד על דם אחינו לבלתי תת להם יד לעזרה לחלצם מן המצר ולא יגועו חלילה מעצר רעה ורעב בטרם בואם אל מטרם הנשאה! במקום שיש פקוח נפשות אחינו העניים ההם אין חולקין בדעות ובפרט מעשים, יבטלו נא היחידים את דעתם ורצונם זהו כבודם מפני רצון הרבים [...] יואל ה' אדון השלום, הבוחר בציון בית חיינו ובישראל עמנו לצוות את הברכה והשלום אתכם באגודתכם [...] ואשר יש בה גם מצות פקוח נפש העובדים המצפים לישועה. ומי יתן והיה עם לבב כל אחינו בני ישראל לשית לבם לחמלה על אחינו עצמנו ובשרנו מחונני עפר ציון ועובדי אדמתה ובזכות ההשתדלות הקדושה להגדיל ולהאדיר את הישוב הקדוש על ידי עבודת האדמה ומלאכה בידי הצעירים החפצים ליהנות מיגיע כפם, תחזינה עינינו בהרמת קרן עמנו הממשך וממרט ובשיבתנו אל אדמת קדשנו אשר לקחנו ממנה זה כאלפים שנה והיה ראשיתנו מצער ואחריתנו ישגה מאד כחפץ ורצון אחיכם המוקירים שמכם ומכירים פעולתיכם הטובות בענייני הגדול והקדוש כמשאלות לבבם וידידם באמת יצחק אלחנן ספעקטער החופ"ק קאוונא" (אחר כך נוספו חתימות: ליב קליוונסקי, איסר בער וולף, אליהו אהרן גארפונקעל, משה בראמזאהן, יעקב קארנאווסקי, בנימין רבניאוויץ בן הרב ספקטור, ור' יצחק בן ר' חיים ברלין. עותק מודפס של הכרוז נמצא בסה"ל, אסף תעודות לשכת ההנהגה הזמנית ליסוד מזכרת משה מונטיפיורי V.391/2. נדפס שוב ב: כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 941-942; כן פורסם ברובו אצל סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 4).

ובו ציין כי הגיעה אליהם השמועה שפתח תקוה, גדרה ועקרונ אינן מעוניינות בהיתר העבודה שהוציאו גדולי הרבנים והם מבקשים הבהרה מה אכן עמדת בני המושבות וכיצד הן מתכוננות להסתדר כלכלית במהלך השמיטה ולאחריה, וזאת כדי לדעת "איך להתנהג [...] על אודות פרסום ההיתר וצאתו לאור. ולמען נדע, כי אשר חבנו לעשות עשינו, ושאינ הדבר הזה עוד עלינו".²⁰¹ הרב מוהליבר אף התלבט, כנראה, האם על בני המושבות להיות כפופים לבית הדין האשכנזי בירושלים, בפרט לאחר שנקבע בנוסח ההיתר שהמכירה תיעשה בבית הדין בירושלים, והתכתב בעניין עם הרב טרונוק. במכתב מ" בסיון תרמ"ח (20.5.1888), כתב לו הרב טרונוק, כי אין כל חובה שהאיכרים בארץ ילכו אחר בית הדין האשכנזי בדבר שלא נהג כלל בחו"ל, וכי כבר ציין לו במכתב קודם שראוי לפנות לבית הדין הספרדי דווקא, "וב"ה שלא השבית גואל ומושיע להעניים, כי קמו גדולי חכמי ספרד אשר באה"ק להם למושיע".²⁰² יומיים אחר כך הוא שלח מכתב נוסף לרב מוהליבר וביקש שלא להשיב לרבנים בירושלים על "הפסק והגזרה שגזרו" כי הוא אינו רואה תועלת לריב עמהם, וטוב שהאיכרים יפנו לבית הדין הספרדי אם ירצו.²⁰³ הרב טרונוק רגז על התגובה החריפה של הרבנים האשכנזים בירושלים,²⁰⁴ ועל ערעורם על עצם המכירה, שהיה פשוט בעיניו להיתר,²⁰⁵ אולם הוא גם לא אהב את הפרסום בהמליץ, ממנו השתמע שהוא נקט היתר מוחלט, בעוד שהוא עצמו סבר שיש למנוע עד כמה שאפשר עבודת יהודים בשדות. הפולמוס שהתעורר גרם לו להחליט שלא לעסוק יותר בעניין.²⁰⁶

201. להלן: נספח 2.

202. המליץ, ב' באב תרמ"ט (30.7.1889), עמ' 3-4. וראו לעיל הע' 101.

203. שם.

204. כשנה אחר כך הוא יכתוב דברי ביקורת נוקבים על עמדת הרבנים האשכנזים בירושלים, שלדעתו גרמה דווקא לעבודת יהודים בשדות: "בפרט כי גדולי רבני ספרד, אשר צפרנם עבה מכריסם של חכמי אשכנז, הם מתירים שיעבדו הנכרים בשביעית ע"י מכירה [...] והאמת כי ע"י פחזותם של האשכנזים יצא מכשלה גדולה, כי יעבדו ישראל בעצמם את שדותיהם" (מכתב מכ"א באייר תרמ"ט לאדמו"ר מאלכסנדר. שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נג). אמנם, יש להעיר, שהיתר הרבנות הספרדית עצמו כלל היתר עבודת יהודים ללא הגבלה.

205. "והנה אמרת בפשיטות שטוב להתיר למכור לנכרי [...] כיון שהוא לטובת היישוב פשיטא דאין כאן איסור דלא תחנם [...] ובשביעית בזה"ז דאינו אלא מדרבנן פשיטא דאין להחמיר וזה פשוט" (שם, סי' נה); "הנה מעולם לא נכנס ספק בלבי שיהא שום חשש איסור בשביעית בזה"ז במכירות שדה לנכרי [...] ולא היה כדאי להרעיש העולם על זה" (שם, סי' נט); "בדבר השמיטה, תמה אני הלא למכור הקרקע הוא היתר פשוט" (שם, סי' נג).

206. במענה מיום כ"ט באב תרמ"ח (6.8.1888), למכתב ששלחו לו הרבנים משה נחום וולנשטיין והרב טוביה רוזנטל מירושלים, בו הקשו מצדדים שונים על ההיתר עליו חתם ועל סתירות בינו לבין היתרו של הרב ספקטור, הבהיר להם הרב טרונוק: "וזה שנדפס במכתב העתי שלא בידיעתי וברצוני הי"ה. וכלל הדבר כי בהיתר עבודת ישראל בעצמו בשביעית גם בשדה גויים בסודם של מתירים אל תבוא נפשי אמנם להתיר

עד סוף השנה יצאו עוד כמה פרסומים בעד ונגד ההיתרים.²⁰⁷

למעשה החליטו נציגי הברון למכור את אדמותיו למזכירו הנוצרי של הברון לה-זודרי, בבית הדין הספרדי בירושלים.²⁰⁸ בחודש תמוז הגיע נסים בכר, מנהל בית ספר כי"ח

למכור השדה לא ידעתי מקום לאסור במקום הפסד מרובה". והוא ביקש שלא להטרידו יותר בזה (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נט. קטעים מן המכתב פורסמו לראשונה בחבצלת י"ט בטבת תרמ"ט (23.12.1888), עמ' קי, ונוסחו המלא של המכתב פורסם שם, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' קיז). גם במכתב לאדמו"ר מאלכסנדר, מאייר תרמ"ט הוא ציין ש"לעבוד ישראל לא הותרה לא למעשה ולא להלכה גם ע"י מכירה, רק שיעבוד נכרי ע"י מכירה". כאמור במקומות אחרים ציין הרב טרונק במפורש שהסכים להתיר מלאכות דרבנן על ידי יהודים בשעת הדחק (ראו שם, סי' נה, נו; לעיל הע' 99, 101. וראו הדין אצל בן זוון, עבודת יהודים, עמ' 2-5). יש לציין ששני הרבנים הנ"ל, היו פעילים מאד נגד היתרי המכירה. לאחרונה אף נתפרסמה מכתב יד המחבר תשובה של הרב מ"נ וולנשטיין בתגובה למה ש"רב גדול אחד התיר מכירת הקרקעות לגוי כדי להפקיעם מקדושת שביעית" וביקש להציע "לפני מרנן ורבנן די בכל אתר ואתר הקושיות וההיות שיש על הוראה זו עד שלפני דעתי הקלושה לא נתבארה כלל" ובה הכריע שהמכירה בטלה ואם חלילה ימכרו יושבי המושבות את השדות לגוי, פירותיהם יאסרו. נראה מסגנון הדברים שנכתבה לקראת שמיטת תרמ"ט (שו"ת בני משה, סי' קח). בנו פרסם ספר בנושא כבר בתרמ"ח (ראו לעיל הע' 91). הרב רוזנטל הוציא ספר בנושא לקראת שמיטת תרנ"ו אך עסק בכך באינטנסיביות כבר בנוגע לשמיטת תרמ"ט, כפי שציין שם: "והלא האיסור מבורר כצהרים ובשמיטה העברה שלחתי בירור זה ליותר ממאה רבנים בחו"ל לבד מרבנים דארץ ישראל ורבים מגאוני הזמן הסכימו לדברי שאין לזוז מהם כל שהוא" (רוזנטל, הלכה מבוררת, דף כ ע"א). בהוספה לעיתון הצבי, יג בתמוז תרמ"ח (22.6.1888), ציין העורך בביקורת כי הרב "טוביה רוזנטל, הדפיס עלה נדף ויעפר בעפר על כל הגאוני אשר חוו דעתם להתיר העבודה בשנת השמיטה". בתשובה שפרסם הרב לפידות, בשנת תר"ן, הוא ציין: "והנה יצא הרה"ג מו"ה טובי' ראזינטאל מאה"ק בקונטרס בירור שביעית ושם כתב [...] (הרב א"מ לפידות, 'בדבר השמיטה', כנסת הגדולה: ספר-עם, א (תר"ן), עמ' 39). באוסף מהלמן שבספריה הלאומית (A 1704 69) נמצא עותק של ארבעה עמודים, שאותם כנראה הוציא לאור הר"ט רוזנטל כבר בתרמ"ח (ראו וונדר, רשימת ספרים, סעיף 18, עמ' 76-77).

207. ראו הנקין, עובדות, עמ' 55-56. ויש להוסיף במיוחד את היתרו של הרב ריינס. כבר בתשרי תרמ"ח ציין מל"ל כי הרב ריינס תומך בהיתר ונכון לפעול בעניין (ראו לעיל הע' 45). בחודש שבט דיווח בנו בהמליץ כי אביו "החל לעסוק בשאלת השמיטה", אך כששמע שהרב ספקטור כבר הורה להתיר פסק מלעסוק בנושא שכן "דברי הרב מקוונא אינם צריכים חיזוק" (המליץ, כ"ה בשבט תרמ"ח (7.2.1888), עמ' 211. ראו הנקין, שם, הע' 17). אולם מתברר שאחר כך כתב הרב ריינס קונטרס שלם בעניין. בהוספה לעיתון הצבי, י"ג בתמוז תרמ"ח (22.6.1888), ציין העורך כי הרב ריינס שלח לו "קונטרס גדול בדבר השמיטה, בפלפול וסברה והגיון עצום, כדרכו בקדש, ומעלה להתיר עבודת האדמה ע"י יהודים בשנת השמיטה בזמן הזה. הקונטרס הזה הוא רק קצור מספר גדול שכתב המחבר הגאון על הדבר, ועל פי סבות שונות נתאחר עד כה". יוסף שפירא ציין כי במוסד הרב קוק בכתב יד 605, מכתבי הרב ריינס, מצוי גם "דיון הלכתי על בעיית השמיטה העומדת בפתח בשנת תרמ"ט" (שפירא, הגות, עמ' 375, הע' 34). ונראה שמדובר בקונטרס זה.

208. ראו הדיווח של ארלנגר לשמואל הירש מיום כ"ב בסיון תרמ"ח (1.6.1888) (כתבים, 1202). וכן במכתבו של ארלנגר לפינסקר מכ"ג חשוון תרמ"ט (28.10.1888) (כתבים, 1270).

בירושלים, לבית הדין הספרדי בירושלים.²⁰⁹ בידו היה שטר הרשאה חתום בידי נציגי הברון, שעל שמם נרשמו אדמותיו בטאבו, ובו ייפו את כוחו למכור את אדמות הברון. בפני בית הדין ייפה בכר את כוחו של דוד ילין למכור את האדמות:²¹⁰

להיות כי מעובי [מעיר ואם בישראל] פאריש יע"א [יגן עליה אלוהים] האדונים הכתובים על שמם הכושאניס של כל המושבות הקולאניאס שבסביבות עיה"ק [עיר הקודש] ירושלים תו"ב [תבנה ותכונן] מינו מורשה גו"ש [גמור ושלם] כתחז"ל [כתקנת חז"ל] למע' הארון הנכבד סי' סי' נסים בכר אליעזר הי' בכדי למכור כל המושבות למי שאינו בני ברית כמבואר בשטר הרשאה שבידו. ובכך בא מע' סי' נסים הי"ו הנז"ל [הנזכר לעיל] קדמנא ב"ד [בית דין] דחת"ל [דחתומין למטה] וכה אמר לכו קנו מידי קגו"ש [קניין גמור ושלם] במדל"ב [במנא דכשר למקני ביה] מ"ך [מיד כולנן] כתחז"ל היות א'מוץ [אמת וצדק] שבכח הרשאתי אשר בידי מהאדונים הנז' מעובי פאריש יע"א כנז"ל הנני ממנה מורשה גו"ש כתחז"ל למע' סי' דוד יעלין אשכנזי הי"ו למכור כל מושבות הקולאניאס הנז' למי שאינו ב"ב [בן ברית] מכירה גשו"ק [גמורה שרירא וקיימת] כתחז"ל ואנן ב"ד דחת"ל קנינו מיד סי' סי' נסים הי"ו הנז"ל קגו"ש במדל"ב מ"ך כתחז"ל לאשר ולקיים כל הנז"ל ועד"א [ועל דבר אמת] וצ' [וצדק] ח"ש [חתמנו שמנו] פעה"ק ירושלם תוב"ב בש"א [בשליש א' תמוז מש'נת] תרחם ציון לפ"ק והשו"ב [והכל שריר ובריר] וקים הצעיר יעקב שאול אלישר ס"ט הצעיר יוסף נסים בורלא ס"ט הצעיר רפאל יצחק ישראל ס"ט

כפי שמתואר במסמך נוסף, בוצעה אכן המכירה בפני בית הדין:

בעה"י

קדמנא בי דינא דחת"ל [דחתומין למטה] בא מע' [לת] סי' [ניור] דוד יעלין אשכנזי הי"ו וכה א"ל [אמר לנן] היות אמו"ץ [אמת וצדק] שבכח ההרשאות אשר בידי נתרציתי למכור כל מושבות הקולאניאס שבסביבות עיה"ק ירושלים

209. נסים בכר, היה מנהל בית הספר המקצועי 'התורה והמלאכה' בירושלים מטעם כ"ח (ראו לעיל שער רביעי ע' 253). הוא שהה באביב תרמ"ח בצרפת, וחזר לארץ יחד עם אליהו שייד, בשלהי אייר תרמ"ח. ראו הצבי, כ"ג באייר תרמ"ח (4.5.188) עמ' עג.
210. ראו אצל פוס, שטר היתר, עמ' א'פה-א'פור.

ת"ו הכתובים על שם האדונים הנכבדים ה"ה סי' מיכאל ערלא[נ]גער הי"ו²¹¹ וסי' אלמאן ספיטצער הי"ו²¹² וסי' סי' אליהו שאייד²¹³ הי"ו וסי' שמואל הירש הי"ו²¹⁴ וסי' גוסטאף נעיבורגער הי"ו²¹⁵ וסי' דוד אריה הי"ו²¹⁶ כמבואר בכושאנים שבידם כל מיצריהם וסימניהם. ובכך הנני מודה בפניכם הודאה גשו"ק [גמורה שרירא וקיימת] וקנו מידי קגו"ש במדל"ב מ"ך כתחז"ל קגו"ש [קניין גמור ושלם במנא דכשר למקני ביה מיד כולם] היות אמו"ץ שמו"מ [שמעתה ומעכשיו] בכח ההרשאה שבידי מכרתי כל הקולא' [ניות] הנז' לאדון שאינו יהודי גורג' לאזודרי²¹⁷ מכירה גשו"ק לפו"ד [לפום דינא] וכתחז"ל בסך מה שקבלתי מידו מכירה גשו"ק בתנאי וע"מ [ועל מנת] שיניחו מקום ריקם בכל קולוניאה וקולוניאה דונום אחד שהוא שיעור אלף ושש מאות אמה בלתי שום זריעה וחרושה שכך היה התנאי בנינו זה לקיום מצות שביעית. וכשומעניו דבריו אלה קנינו מיד סי' יעלין הי"ו הנז' קגו"ש במדל"ב ע"ך כתחז"ל לאשר ולקיים המכר

211. על שם ארלנגר היו רשומות אדמות עקרון (יבנאלי, ספר הציונות, ח"ב, עמ' 76; אהרנסון, הבארון, עמ' 20); זמארין (זכרון יעקב) וטנטורה (יבנאלי, שם; שייד, זכרונות, עמ' 78; בן-ארצי, החוזים, עמ' 55, הע' 15) ורוב אדמות ראשון לציון (יבנאלי, שם, עמ' 232). כן היו רשומות על שמו אדמות בפתח תקוה שהיו רשומות קודם על שם דוד גוטמן וכן אדמות הר' בע' בפתח תקוה (כתבים, 989), וכן אדמות בראש פנה (רוגל, ספר המקנה, עמ' 124, 128). גם האדמות שמכר ראובן לרר משטחו שבוואדי חנין לתושבים חדשים נרשמו על שם ארלנגר (גרא, אדמה, עמ' 161, 181; חבצלת, ג' באלול תרמ"ח (10.8.1888), עמ' 307).
212. לא ברור במי המדובר ואילו אדמות היו רשומות על שמו, ואולי הוא קשור באלברט שפיצר ממנהלי בנק רוטשילד (ראו פוס, שטר היתר, עמ' א'פח, הע' 42).
213. על שם שייד היו רשומות כנראה אדמות בראש פנה (ראו אצ"מ J15\15785), ויתכן שאלו האדמות שניקנו בשנת תרמ"ח להרחבת המושבה.
214. הירש, היה מנהל בית הספר מקוה ישראל, ושימש בתקופה זו גם בתפקידי פיקוח מטעם הברון רוטשילד. לא ברור אילו אדמות היו רשומות על שמו. מקוה ישראל הייתה אדמת מדינה שהוחכרה לחברת כ"ח (ראו לעיל שער שלישי, הע' 85), ואולי מדובר היה על הקניית זכויות החכירה לצורך העבודה בה בשמיטה על המקום, וראו להלן שער שלישי, הע' 589.
215. *Gustave Auguste Neuburger* היה מנהל בבנק רוטשילד. יתכן שהאדמות שהיו רשומות על שמו הן אדמות אום אל-תות, שליד זכרון יעקב, כיון שתיעוד משנת 1913, כמה חודשים לאחר פטירת גוסטאב נויבורגר, מציין את העברת הבעלות על אדמות 'אום אל בוט' (כך בתקציר) מידי אחיו, ליאון נויבורגר, לרשות הברון רוטשילד (אצ"מ J15\1645\2).
216. על שמו של דוד אריה היו רשומות אדמות הברון בקסטינה (ראו להלן בפרק שבעה-עשר). יש לציין שגם אדמות יסוד המעלה היו רשומות על שמו, אך הן לא היו בבעלות הברון אלא בבעלות חברי האגודה המיישבת של יסוד המעלה ובחסות חובבי ציון (ראו להלן בפרק 20). לא ברור אם גם אדמות אלו היו כלולות במכירה כאן.
217. מדובר במזכירו האישי של הברון ז'ורז' לאסודרי (*Paul Georges Etienne Lassudrie-Duchéne*). ראו: <https://goo.gl/T3Mdxg>.

הנז' מכירה גשו"ק לפו"ד וכתחז"ל ועד"א [ועל דבר אמת] וצדק חתמנו שמותינו
 פעה"ק ירושלים תו"ב בש"א [בשליש א'] תמוז ש'נת] תרח"ם ציון לפ"ק
 והשו"ב [והכל שריר ובריר] וקיים.²¹⁸

שייד הגיע לראשון לציון והודיע כי הברון מכר את אדמת מושבותיו לנכרי על פי
 ההיתר, ולאור זאת רק מי שיעבוד בשמיטה יקבל את התמיכה הקצובה.²¹⁹ הודעה על פסק
 הרבנים נתלתה אחר כך במושבות הברון.²²⁰ בשלב זה כנראה גם נועד שייד עם אנשי
 עקרון, כפי שתיאר, כמה שנים אחר כך, מרדכי ניימן, אחד מאיכרי המושבה:

קדם השמיטה בא אלינו ה' שייד ויאמר לנו כן: "יכלים אתם לא לעבוד
 בשמיטה; אך את זאת תדעו כי שום עזרה ותמיכה לא תלקחו אז מן הנדיב בשנת
 השמיטה". ונשב: אנו אין לנו אלא לשמור את דין התורה כפי אשר יגידו לנו
 הרבנים. אחרי איזו שבועות בא אלינו ה' בלאך יחד את ה' פראנק מביירותה
 וידרשו מאתנו כי נעבד בשמיטה בעצמנו; אך אנחנו לא רצינו לעבור על הדין.²²¹

לחץ נגדי הופעל על המושבות מירושלים. כך, אנשי גדרה קבלו באותו הזמן מכתבים
 מרבני ירושלים המזהירים אותם לקיים את השמיטה,²²² ומכתבים נשלחו אף לראש פנה

218. נוסח השטר המובא כאן הוא מטיוטה המצויה בארכיונו של דוד ילין שבארכיון הציוני
 (אצ"מ A153/138). הנוסח פורסם אצל פוס, שטר היתר, עמ' א'פז-א'פח, ונדון במאמרו שם בהרחבה.
 בנוסח הטיוטה עצמה נערכו הגהות, והנוסח המוגה הוא שהובא למעלה. הצבי, ה' באב תרמ"ח
 (13.7.1888), עמ' קט, ציין בחגיגות "שנעשה המכר של כל המושבות הן בערכאותיהם כנימוס, והן בבית
 דין הגדול של הספרדים בעיקר" ירושלים ת"ו כדין והלכה" (ההודעה פורסמה שם שוב ב"ט באב תרמ"ח
 (27.7.1888), עמ' קיד). מדובר ככל הנראה במכירה הנזכרת של אדמות הברון, משום שברור שהיו אדמות
 במושבות חובבי ציון שלא נמכרו, כדלהלן. מרדכי דיסקין ציין שאדמות הנדיב בפתח תקוה נמכרו על ידי
 הרב צדוק כהן (דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א), וכנראה לא דייק. כמו-כן, למרות שצויין בהצבי שהייתה
 מכירה "בערכאותיהם כנימוס", ברור שלא נעשתה מכירה בטאבו, אולם יתכן שהיה שטר נוסף שנכתב בפני
 חותמים מוסלמים באופן שהציע הרב אלישר לוורמסר (ראו בעניין זה, פוס, שם, עמ' א'צז). יתכן ששטר
 נוסף זה הוא הרקע האמיתי לטענת אלעזר רוקח שפקידות הנדיב מכרה את אדמותיו "לנוצרי אחד בפאריז,
 ופה למען צאת ידי חובת דעת הקהל אשרו וקיימו מכירה אצל ישמעאלי" (חבצלת, כ"ח בחשון תרמ"ט
 (2.11.88), עמ' 52).

219. דיווחו של דוד בייגמרטן מירושלים מח' בסיון תרמ"ח (18.5.1888). פורסם בהמגיד, ה' בתמוז
 תרמ"ח (14.6.1888), עמ' 18. כאמור נראה שהמכירה התבצעה רק בחודש תמוז, אולם יתכן שכבר הייתה
 פנייה לבית הדין בנושא בחודש סיון ובהסתמך על ייפוי הכח שניתן לכך, תואר הדבר כלאחר מעשה.

220. ראו מכתבו של ארלנגר לפינסקר, מיום כ"ג חשון תרמ"ט (28.10.1888) (כתבים, 1270).

221. מתוך דברי מרדכי ניימן, ב"ב בטבת תרנ"ג (31.12.1892), בדיון בבית הדין ביפו (אצ"מ A25/32,
 עמ' 3). פורסם בשינויים קלים בהמליץ, כ"ו בניסן תרנ"ג (12.4.1893), עמ' 6.

222. ראו אזור דיווחו של צבי הורביץ מגדרה בעניין, במכתב של זימל פריסמן למנחם מנדל אוסישקין,
 מיום א' באב תרמ"ח (9.7.1888) (כתבים, 1217).

וליסוד המעלה.²²³ מנגד, לבקשת פינסקר, שלח הרב מוהליבר בשלהי אב או בתחילת אלול מכתב למושבות פתח תקוה וגדרה ובו היתר למכור את האדמות אצל אחד מבתי הדין בירושלים, לצורך עיבודן בשנת השמיטה.²²⁴

223. ראו דיווח של תושב ראש פנה מתמוז תרמ"ט (המגיד, ב' באלול תרמ"ט (28.8.1889), עמ' 269).
224. ראו כתבים, 1224, 1228, 1234, 1236. נראה שעוד בתשרי תרמ"ט טרם הגיע למושבות היתר ברור מהרב מוהליבר, שכן במכתב ליל"ג כתב אז דוד יודילוביץ: "בדבר השמטה עוד לא ידענו מה יהיה, רבננו לא כתבו הֵתֵר בֵּינֵם ממש בַּגְלוּן, והרבנים בירושלים הדפיסו אסור בַּגְלוּי, ועל כן הקולוניסטים מר נפשם על עתידתם בשנה הזאת בפרט, וְלִשְׁמֵטָה בְּכָלֵל; ליתר השנים והשמטות הבאות אחריהם. על כל זה הבטיח לי ליובמאן לכתוב לכם [...] תראו נא לעורר מצדיכם את הרב מוהילעווער כי יעשה הוא בדבר הזה, כי ענין גדול הוא ונכבד" (סה"ל, אוסף יל"ג, ARC. 4* 761 01 104, מכתב 2. כ"א בתשרי תרמ"ט (26.9.1888)).

מתוך "ובשנה השביעית א" - הרב ד"ר בועז הוטרר
לרכישת הספר: [/https://shop.yhb.org.il](https://shop.yhb.org.il)

מכון הר ברכה